

NEO-SELEFİLİK VE KUR'AN -REŞİD RIZA'NIN KUR'AN VE YORUM ANLAYIŞI ÜZERİNE-

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK*

Giriş

19. yüzyıl, Mümtazer Türköne'nin deyişiyle, bütün İslâm tarihi boyunca Müslümanların yaşadıkları en düşkün dönemdir.¹ Batı'nın hemen her yönden hegemonik bir güç olarak boy gösterdiği bu dönemde Müslümanlar askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel alanda ne kadar geri kalmış bir durumda olduklarını tam olarak idrak ettiler. Derken, kendilerini tekrar selamete erdirecek yegane formülün İslâm'la özdeş olduğunu düşündüler. Ancak bu, tarihsel tecrübe (gelenek) anlamında bir İslam değil, "şimdi"nin ihtiyaçlarına cevap verebilen, dolayısıyla temel metinleri yeniden yorumlanması gereken bir İslâm idi -ki- Müslümanlar ancak bu sayede güçlü bir mevzi kazanacak ve Batı'nın ilerleyişine karşı koyacaktı.

İşte bu yeni yorum talebi, ıslah-tecdit projesi ve bir anlamda da modernleşme tecrübesi olarak -ki bu tecrübe Batı dışı toplumların kendilerine ait olmayan bir tarihi yaşama mecburiyetinde kalması gibi bir anlam da içermektedir-, İslâm coğrafyasının Hindistan, Mısır, Türkiye gibi muhtelif bölgelerinde az çok farklı tonlarda makes buldu. İslâmî geleneğin modern şartlara intibak sorununu halletmek

---

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.

¹ Mümtaz'er Türköne, "Modernleşme ve İslamlaşma", *Bilgi ve Hikmet*, 1993, sayı: 1, s. 74.

ve bu maksatla hem kendi geleneği ile hem de Batı'nın değerleriyle hesaplaşmak gibi çok esaslı hedefler içeren bu projenin İslâm dünyasında ses getirmesine ön ayak olan en önemli şahsiyetler, hiç şüphesiz, Cemâleddin el-Afgânî (1839-1897) ve Muhammed Abduh idi (1849-1905). Bu ikilinin başını çektiği kervana sonradan Reşid Rıza da iştirak etti.

Reşid Rıza'nın Hayatı

Reşid Rıza (Tam adı: Muhammed Reşid b. es-Seyyid Ali Rızâ b. Şemsuddîn b. Muhammed Bahâuddîn b. Monlâ/Mollâ Ali Halife) aslen Bağdatlı olup dönemin Suriye-Lübnan toprakları içinde bulunan Trablusşam (Tripoli) kentinin birkaç kilometre güneyindeki Kalemûn adlı bir köyde, soy kütüğü Hz. Hüseyin'e uzandığı söylenen dindar bir ailenin çocuğu olarak 25 Eylül 1865'te (27 Cumâde'l-ülâ 1282) dünyaya geldi. Eğitimine geleneksel olarak mahalle mektebinde Kur'an dersleri olarak başladı. Daha sonra Trablusşam'daki Osmanlı devlet okuluna devam etti. Bir yıl sonra bu okuldan ayrıлып Milli-İslâmî Medrese'ye kaydoldu. Hüseyin el-Cisr'in (1845-1909) 1879 yılında kurduğu bu medresede Arapça, Türkçe ve Fransızca dersleri aldı. Ayrıca İslâmî ilimlerle birlikte mantık, felsefe ve matematik gibi dersler de okudu. İslam toplumunun parlak geleceğini dinî eğitim ile modern bilimlerin sentezinde gören el-Cisr'in rehberliğinde entelektüel bir donanım sahibi de olan Reşid Rıza 1897'de "alim" unvanıyla hocalık diploması aldı.²

Reşid Rıza bir ölçüde ailesinin İslâmî yaşantı tarzından da kaynaklanan zühde düşkünlüğü sebebiyle belli bir süre tasavvufî öğretiyeye merak saldı. Hayatının bu döneminde Gazâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* adlı eserine muttali oldu ve bu arada -biraz da anılan eserin cazibesine kapılarak- Nakşibendiyye tarikatına intisap etti. Fakat bir süre sonra müesses tasavvufun sahih İslâmî öğretilerde yeri olmayan birtakım yanlış anlayış ve uygulamalar içerdiğini fark ederek tarikat defterini

---

² Eliezer Tauber, "Rashîd Ridâ As Pan-Arabist Before World War I", *The Muslim World* 79/2 (1989), s. 102; Ahmed eş-Şerbâsî, *Reşid Rızâ Sâhibu'l-Menâr*, Kahire 1970, s. 231-246; Emad Eldin Shahin, "Rashîd Ridâ, Muhammad", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, ed. John L. Esposito, New York 1995, III. 410.

kapattı. Bu süreçte İbn Teymiyye'nin düşünce ve görüşlerine ilgi duymaya başladı ve bu ilgi onun Vehhâbiliğe sıcak bakmasında da etkili oldu.³

Tasavvufa meyilli olduğu zamanlarda memleketindeki camilerde Kur'an merkezli vaaz ve irşat faaliyetlerinde de bulunan Reşid Rıza, tesadüfen *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesinin birkaç nüshasına muttali oldu ve bu gazetede ki makaleleri okumasının ardından hayatında yepyeni bir sayfa açıldı. Yine bu makaleler sayesinde Cemâleddin el-Afgânî ve Muhammed Abduh'a karşı büyük bir sevgi ve sempati duymaya başladı. O dönemde İstanbul'da bulunan Afgânî ile tanışıp görüşlerinden istifade etmeyi düşündü ve bu düşüncesini bir mektupla Afgânî'ye bildirdi. Ne var ki, 1897'de vefat eden Afgânî ile bizzat tanışıp görüşme fırsatı bulamadı. Bu arada Mısır'a gidip Abduh'la görüşmeye karar verdi. Reşid Rıza Abduh'la ilk kez 1884-1885'te -ki Abduh bu tarihte Lübnan'a sürgün edilmişti-Trablus'ta görüştü. İkinci görüşmesi ise 1984'te yine aynı yerde gerçekleşti. Bu son görüşmede müstakbel üstadıyla uzun uzadıya konuşma fırsatı buldu ve bu tarihten itibaren Abduh'un sadık öğrencisi, yorumcusu ve savunucusu oldu.⁴

Trablusşam'daki eğitimini tamamlamasının ardından 1897'nin son aylarında Kahire'ye giden Reşid Rıza buradaki ilk buluşmada Abduh'a *el-Urvetü'l-Vüskâ*'daki makalelerin ruhunu yansıtacak bir Kur'an tefsiri yazmasını önerdi. Abduh bu öneriye, "Kur'an'ın baştan sona tefsir edilmesine ihtiyaç yoktur. Nitekim bugün birçok tefsir mevcut olup bunlardan bir kısmı diğerinin eksikliğini tamamlar niteliktedir. En acil ihtiyaç bazı ayetlerin tefsir edilmesidir. Kaldı ki Kur'an'ın tümünü içeren bir tefsirin telifine ömür yetmez." şeklinde mukabele edince Reşid Rıza bu defa da hocasından Ezher'de tefsir dersleri vermesini istedi ve bu isteğinde ısrar etti.⁵

³ Hayreddin Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, İstanbul trz., s. 119-120; Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Lâtif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İstanbul 2000, 236; W. Ende, "Rashîd Ridâ", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden 1994, VIII. 447.

⁴ Hasîb es-Sâmerrâî, *Reşid Rızâ el-Müfessir*, Bağdat 1976, s. 289-290.

⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1999, I. 17 [Müellifin önsözü].

Reşid Rıza 15 Mart 1898'de (22 Şevval 1315) *el-Menâr* dergisinin ilk sayısını yayımladı. Başlangıçta haftalık, bir yıl sonra da aylık olarak neşredilen bu dergi, A. Hourani'nin deyişiyle, bir bakıma onun hayatıydı. Manevi hayatındaki mülahazalarını, İslâmî öğretiyile ilgili açıklamalarını, sonu gelmeyen polemiklerini, İslam dünyasının muhtelif köşelerinden kendisine ulaşan haberleri, dünya siyasetine ilişkin düşüncelerini, Abduh'un derslerine dayanan ve fakat kendisi tarafından devam ettirilmesine rağmen tamamına ermeyen Kur'an tefsirini bu dergiye aktardı.⁶

Dönemin İslam dünyasındaki siyasi gelişmelerle de yakından ilgilenen Reşid Rıza Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde hem Arap-Türk unsurunun birlik ve dirliğini sağlamak hem de yöre halkına söz verilen ıslahat programının takipçisi olunmasını öğütlemek amacıyla Beyrut, Trablus ve Şam'ı ziyaret etti. Ekim 1909'da, özellikle gerçek İslam düşüncesinin öğretileceği bir yüksek eğitim kurumunun tesisine ön ayak olmak ve aynı zamanda bu konuda yardım almak amacıyla İstanbul hükümetine müracaat etti. Ancak, siyasi mülahazalardan kaynaklanan birtakım ihtilaflar sebebiyle İstanbul'dan eli boş olarak dönmek zorunda kaldı. Bundan yaklaşık iki yıl sonra Mısır'da "Davet ve İrşad Enstitüsü"nü (*Dâru'd-Da' ve ve'l-İrşâd*) kurdu ve enstitüyü 1912'de fiilen hizmete açtı. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine enstitünün faaliyetleri kesintiye uğradı.⁷

Reşid Rıza, Şiblî en-Nu'mânî'nin (1858-1914) daveti üzerine 1912'de Hindistan'a gitti ve Bombaylı bir tacirden sözü edilen enstitü için büyük bir maddi yardım aldı. 1916'da ise hem hac vazifesini ifa etmek hem de Mekke emiri Şerif Hüseyin (1854-1931) ile görüşmek için Hicaz'a gitti. 8 Mart 1920'de Emir Faysal'ın (1885-1933) İngilizler tarafından Suriye krallığa getirilmesini müteakip Suriye Genel Meclisi'ne başkanlık etti. Fakat 1920'de toplanan San Remo Konferansı'nda Suriye ve Lübnan'ın Fransızların mandasına verilip Şam'ın işgal edilmesi üzerine Mısır'a geri döndü. 1921'de, *el-İttihâdu's-Sûrî* partisinin temsilcisi

---

⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 237.

⁷ Tauber, "Rashîd Ridâ", s. 104-107.

sıfatıyla Suriye ve Filistin konferansına katılmak üzere Cenevre'ye gitti. 1925'te, İslâmî yönetim ve hilafet meselesini görüşmek maksadıyla Mekke'de organize edilen Dünya İslam Kongresi'ne katıldı. Son olarak, 1931'de Filistin müftüsü Emin el-Hüseyn'in daveti üzerine Kudüs'teki Dünya İslam Birliği Kongresi'ne iştirak eden Reşid Rıza, Kral Abdülaziz ile vedalaşmak üzere gittiği Süveys'ten Kahire'ye dönüşü sırasında vefat etti (22 Ağustos 1935).⁸

Reşid Rıza hayatı boyunca hocası M. Abduh'un izinden gitti. Fakat Sünnî düşünceye eğilim noktasında hocasından epeyce farklı bir yerde durmayı tercih etti. Çünkü Sünnîlik Abduh'un dinî düşüncesinde başat unsur değildi. Dahası o, bir konuda Mu'tezilî, bir başka konuda Selefi, daha başka bir konuda ise Eş'arî gibi düşünmekte herhangi bir beis görmemişti. Oysa Reşid Rıza Sünnîliğin en muhafazakâr kanadını temsil eden Hanbelîlik çizgisine daha yakın bir yerde durmayı yeğledi. Nitekim bu yakınlık onu *el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz* (Kahire 1925-26) adlı bir eser yazarak Vehhâbilik hareketinin gelişimine düşünsel katkıda bulunmaya ve hareketin o dönemdeki lideri Abdülazîz b. Suûd'un (1880-1953) siyasetine destek vermeye sevk etti.

Kısaca, Reşid Rıza siyasi fikirleri ümmetçilik ile Arap milliyetçiliği arasında gidip gelen, dinî açıdan ise büyük ölçüde İbn Teymiyye-İbn Kayyim damarından beslenen bir neo-selefidir. Ne var ki Abduh'u bu şekilde tanımlamak pek mümkün değildir. Abduh her ne kadar taklitten uzak durmak, içtihat kurumunu ihya etmek, dini her türlü bidat ve hurafeden arındırmak, bilhassa müesses tasavvufa sert eleştiriler yöneltmek gibi konularda İbn Teymiyye ekolünden etkilenmiş gözükse de, bu düzeyde bir etkilenim onun topyekün selefi düşünceyi benimsediği anlamına gelmez. Sonuçta Abduh'un İslâmî düşüncesini ille de bir yere izafe etmek gerekirse, bunun İbn Teymiyye'den ziyade dinî-felsefî düşünce sisteminde akıl-vahiy ilişkisine çok büyük önem atfeden ve tearuz durumunda nassı akla uygun şekilde

---

⁸ Şerbâsî, *Reşid Rızâ*, s. 145-161; Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, s. 125-126.

yorumlamayı öneren Mu'tezilî gelenek ile İbn Rüşd'ün düşüncesine benzediğini söylemek mümkündür.⁹

Başlıca Eserleri

19. yüzyılın ikinci yarısında Cemâleddîn el-Afgânî ve Muhammed Abduh tarafından temsil edilen İslâmî islahat düşüncesini Selefilik lehine yorumlayan ve bu yorumuyla İhvân-ı Müslimîn'in eylemci ideolojisinin şekillenmesine de katkıda bulunan Reşid Rıza¹⁰ hayatı boyunca sürdürdüğü ilmî faaliyetlere paralel olarak çok sayıda eser verdi. Eserlerinden önemli bir kısmı ilkin *el-Menâr* dergisinde tefrika edilip bilahare müstakil kitap hâlinde yayımlandı. Müellifin belli başlı eserleri şunlardır:

(1) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*. Literatürde *Tefsîru'l-Menâr* ismiyle de anılan bu eser, tamamı oniki ciltten oluşan bir Kur'an tefsiridir. Fatıha suresinden başlayıp Yûsuf suresi 12/101 ayette son bulan bu tefsir,^{*} Muhammed Abduh'un Ezher'de vermiş olduğu tefsir derslerinde alınan notların Reşid Rıza tarafından *el-Menâr* dergisinin üçüncü cildinden itibaren (Muharrem 1318) yayımlanmasıyla ortaya çıkmıştır. İlk baskısı 1928'de 12 cilt halinde yapılan tefsirin ilk beş cildi Abduh'a, diğer ciltleri Reşid Rıza'ya aittir.

Abduh'un yaklaşık altı yıl süren tefsir dersleri 1323/1905 tarihine rastlayan vefatı sebebiyle Nisâ suresi 4/125. ayette son bulmuştur. Anılan ayetin tefsirine, "Bu ayet, üstadımız Muhammed Abduh'un Ezher'de tefsir ettiği son ayettir. Allah ondan razı olsun ve en güzel şekilde müfâkatlandırın. İnşâallah biz ondan öğrendiğimiz yöntem üzere tefsir faaliyetini sürdüreceğiz. Her ne kadar Kur'an'ın diğer ayetleriyle ilgili olarak, -Amme cüz'ünü kapsayan muhtasar ve faydalı tefsiri hariç- ilâhî feyzden onun ışık saçan aklına düşen hikmet dolu bilgilerden mahrum olsak da..."¹¹ şeklinde bir not düşen Reşid Rıza, hocasının Kur'an ve yorum

---

⁹ Sâmerî, *Reşid Rızâ*, s. 24.

¹⁰ Hamid İnalet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, İstanbul 1988, s. 132.

^{*} Tefsirin matbu onikinci cildi Yûsuf 12/52. ayette son bulmaktadır.

¹¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, V. 356.

anlayışına sadık kalarak tefsiri tamamlamayı hedeflemiş ve fakat bu hedefine ulaşmadan vefat etmiştir.

Bizzat kendi ifadesine göre dergide yayımlayacağı tefsir notlarını hocasının onayına sunan ve onun çoğu kez kelime düzeyindeki tashihiinden sonra yayımlayan Reşid Rıza bu süreci şöyle anlatmıştır: “Üstad -Allah ona rahmet etsin- benim yazdıklarımın tümünü çoğu zaman yayımlanmadan önce, nâdiren de yayımlandıktan sonra okurdu. Bu okumalarında, tefsir derslerinde anlattıklarından hareketle kendisine nisbet etmiş olduğum hiçbir görüşü yadsıdığına bir kez dahi tanık olmadım. Üstadın bu ikrarı benim onu doğru anladığımı teyit ediyordu. Ama Üstad öldükten sonra emanete hiyanet olur düşüncesiyle ona sadece derslerde yazmış olduğum ve yine bizzat kendisinden işitip hıfzettiğim bilgileri isnat ettim. Bu yüzden de, ‘Eğer yaşasaydı ve yazdığımı okusaydı mutlaka tümünü onaylardı’ inancıyla, ‘[Üstad] bu manâda dedi ki’, ‘[Üstadın] söylemiş olduğu şeyin özeti şu’ gibi tabirler kullandım.”¹²

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Reşid Rıza’nın hocasına ait görüş ve yorumları standart bir şekilde aktarmamış olması Menâr tefsirinde Abduh ile Reşid Rıza’nın görüşlerini birbirinden tefrik ve temyiz etmeyi epeyce güçleştirmektedir. Nitekim söz konusu görüşlerin kimi zaman uzun uzadıya, kimi zaman özet hâlinde, kimi zaman da teyit veya tenkit içeren ilave bilgilerle aktarılmış olmasını Abduh’un orijinal yorumlarına bir müdahale olarak değerlendiren Muhammed Amâra, *el-Menâr* dergisinin ilk beş cildinde yayımlanan tefsirdeki malumatı kendince ayıkladıktan sonra Abduh’un tüm eserlerini içeren *el-A‘mâlü’l-Kâmile* adlı derlemenin 4 ve 5. ciltlerinde yayımlamıştır.

Menar tefsiri, ıslah ve tecdit hareketine özgü görüş ve düşünceleri içermesi hasebiyle klasik tefsirlerden farklı bir özellik taşır. Dahası Menâr, bilinen anlamda bir tefsir olmaktan ziyade siyasal düzenden ekonomik yapıya kadar pratik hayatın hemen her alanını ihata eden bir tecdit hareketinin manifestosudur. Kur’an mesajını

---

¹² Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, I. 20 [Müellifin önsözü].

çağdaş insanın idrakine sunmak temel maksat olduğu için, klasik tefsirlerde sıkça rastlanan i‘rab, belagat, rivayet, hadis, kadim Arap şiiri, fıkıh ve kelâm gibi alanlara mahsus bilgi malzemesi Menar tefsirinde merkezî bir önem arzetmez.¹³

Tefsir üzerine Batı’da ve İslam dünyasında bazı önemli çalışmalar da yapılmıştır. Jacques Jomier’in *Le Commentaire Coranique du Manar* (Paris 1954) isimli eseri Batı’da yapılan ciddi çalışmalardan biri olup bu çalışmanın giriş kısmında Reşid Rıza ve tefsiri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Hasîb es-Samerrâî’nin Ezher’de hazırlamış olduğu *Reşid Rızâ el-Müfessir* (Bağdat 1976) isimli doktora tezi de İslam dünyasında yapılan ciddi çalışmalar arasında sayılmaktadır.¹⁴

(ii) *Mecelletu’l-Menâr*. Cemâleddîn el-Afgânî ve Abduh’un vücut verdiği dinsel ve toplumsal ıslah hareketinin kitlelere duyurulması gibi bir misyon yüklenen bu derginin ismi, “İslam’ın, tıpkı yol işaretleri gibi işaretleri vardır” anlamındaki hadiste geçen “menâr” (yol işareti veya fener) kelimesinden mülhemdir. Derginin yayım hayatı 15 Mart 1898’de Kahire’de başlamıştır. Bir süre sekiz sayfalık hacimle haftalık olarak, daha sonra ise aylık periyotlarla neşredilmiştir. Son sayısı (cilt 34, sayı 10) 30 Temmuz 1935’te neşredilen dergide genellikle tefsir yazıları, dinî-ahlâkî içerikli makaleler, eğitim-öğretimle ilgili yazılar, fetvalar ve İslam dünyasından haberler-yorumlara yer verilmiştir. Abduh’un vefatından sonra Reşid Rıza dergide siyasi konulara da yer vermiş ve bu çerçevede kimi siyasi hareketleri desteklemiş, kimi hareketlerle de polemige girmiştir.

(iii) *Tarîhu’l-Üstâdi’l-İmam eş-Şeyh Muhammed ‘Abduh*. Tamamı üç ciltten oluşan bu eserin ilk cildinde Abduh’un hayatı, Afgânî ile buluşması, *el-Urvetu’l-Vüskâ*’nın hikayesi ve adı geçen zatların ıslahat programı gibi konulara yer verilmiştir. İkinci cilt Abduh’un kitapları ve makalelerine tahsis edilmiştir. Üçüncü ciltte ise Abduh hakkında söylenen sözler, ağıtlar ve şiirler derlenmiştir. Baskı

¹³ Samerrâî, *Reşid Rızâ*, s. 18-19.

¹⁴ Karaman, *İslâm’da Gerçek Birlik*, s. 131.

tarihleri cilt sırasının tersine bir sıra takip eden eser, Afgani-Abduh-Reşid Rıza üçlüsünün temsil ettiği düşünce ekolünün oluşum ve gelişim seyrini takip etme bakımından çok önemli bir kaynaktır.

(iv) *el-Vahyu'l-Muhammedî*. Bu eser aslında Menâr tefsirine serpiştirilmiş bilgi malzemesinin biraz daha geniş ve derli toplu bir şekilde sunumundan ibarettir. Vahiy, nübüvvet, risalet, Kur'an'ın temel hedefleri ve i'câzı gibi konuların işlendiği eser birkaç defa basılmış ve birkaç dile çevrilmiştir.¹⁵

(iv) *Tercemetu'l-Kur'ân ve-mâ fihâ mine'l-Mefâsid*. Bu eser dönemin İslam dünyasında büyük gürültü koparan Kur'an'ın tercümesi ve Türkçe Kur'an tartışmaları üzerine kaleme alınmıştır. 1926'da Kahire'de yayımlanan eserde Kur'an'ı Arapça'dan başka bir dilde aynen üretmenin (harfî-literal tercüme) mümkün olmadığı, bu sebeple tarih boyunca Arap olmayan müslüman toplumların onu orijinal dilinden öğrenmeyi tercih ettikleri gibi fikirler yanında tercümenin doğurduğu/doğuracağı kötü sonuçlar ile Türkçe tercümede görülen bazı hatalara dikkat çekilmiştir.¹⁶

(v) *Akîdetü's-Salb ve'l-Fidâ*. Yaklaşık 150 sayfadan oluşan bu eser ilk olarak *el-Menâr* dergisinde yayımlanmış, sonradan iki kez basılmıştır (1913 ve 1935). Hz. İsa ve çarmıh konusuna tahsis edilen eserde ilkin bu konunun İslam inancına göre açıklaması yapılmış, ardından İnciller'deki bilgiler tahlil ve tenkit edilerek Hıristiyanlıkta'ki çarmıh dogması çürütülmeye çalışılmıştır.

(vi) *el-Vahdetü'l-İslâmiyye*. İlkin *el-Menâr* dergisinin 3 ve 4. ciltlerinde *Muhâveretü'l-Muslih ve'l-Mukallid* ismiyle tefrika edilen bu eser, İslâmî tecdit ve icthadı savunan “muslih” ile buna karşı çıkan “mukallit” ya da katı gelenekçi arasındaki diyalog tarzında kaleme alınmıştır. Müellifin bu kurgusal diyalog üzerinden İslâmî tecdit ve ıslah projesini anlatmaya çalıştığı eserin kitap

---

¹⁵ Eserin Türkçe çevirisi “Muhammedi Vahiy” (çev. Salih Özer, Fecr Yayınları, Ankara 1991) ismini taşımaktadır.

¹⁶ Bu eserdeki bilgiler A'râf 7/158. ayet münasebetiyle Menâr tefsirinde de kaydedilmiştir. Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 264-303.

formatındaki ilk baskısı 1324/1908 yılında yapılmıştır. Sonraki yıllarda da birkaç kez yayımlanan kitap merhum A. Hamdi Akseki (1887-1951) tarafından *Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir. Akseki'nin 1332'de İstanbul'da yayımlanan bu çevirisi daha sonra Hayreddin Karaman tarafından sadeleştirilmiş ve bazı notlarla birlikte *İslâm'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* adıyla yeniden basılmıştır (Ankara 1974). Eser, daha sonraki yıllarda yine H. Karaman tarafından 1948 tarihli Arapça baskısı esas alınarak Türkçe'ye çevrilmiştir. *Gerçek İslâm'da Birlik* ismiyle yayımlanan (Nesil Yayınları, İstanbul trz.) eserin ilk bölümünde mütercim Afgânî, Abduh ve Reşid Rıza'nın hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında kapsamlı bilgi vermiştir.

(vii) *el-Hilâfe evi'l-İmâmetu'l-Uzmâ*. Bu eser dönemin Türkiye'sinde halifelğin ilga edilmesinden kısa bir süre önce kaleme alınmıştır. Eser önce *el-Menâr*'da neşredilmeye başlanmış (1922), daha sonra müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır (Kahire 1923). Halifelik konusuyla ilgili klasik bilgilerin tahlil ve tenkidinin yanısıra 20. yüzyıla uygun bir hilafet kurumunun nasıllığı konusunda birtakım yeni fikir ve düşünceler de içeren eser Henry Laoust tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (Beyrut 1938).

Reşid Rıza bazı surelerin tefsiri ile İslâm'da kolaylık ve yasama yöntemi, kadın hakları, haccın menâsiki ve ahkâmı, faiz, Hz. Peygamber'in sireti, İslam mezhepleri, Hıristiyanlık, İncil vb. konularla ilgili olarak, *Yusru'l-İslâm ve Usûlü't-Teşrî'l-Âmm*, *Nidâun li'l-Cinsi'l-Latîf (Hukûku'n-Nisâ fi'l-İslâm)*, *Müsâvâtü'l-Mer'e bi'r-Racül*, *Menâsiku'l-Hacc ve Ahkâmuh*, *Hitâbun Âmm fî-mâ Yecibü 'ale'l-Müslimîne li Beyti'llâhi'l-Harâm*, *Hakîkatü'r-Ribâ (er-Ribâ ve'l-Muâmelât fi'l-İslâm)*, *Hulâsatü'd--Da'veti'l-Muhammediyye*, *Zikra'l-Mevlidi'n-Nebevî*, *el-Maksûrâtü'r-Râşidiyye*, *el-Hikmetü'ş-Şer'iyye fî Muhâkemeti'l-Kâdiriyye ve'r-Rufâ'iyye*, *es-Sünne ve'ş-Şia*, *el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz*, *Şubuhâtü'n-Nasârâ ve*

Hucecu'l-İslâm, İncilü Barnaba, el-Muslimun ve'l-Kıbt, el-Menâr ve'l-Ezher gibi eserlere de imza atmıştır.¹⁷

Kur'an'ın Neliği ve Vahyediliş Sebebi

Reşid Rıza, tıpkı hocası Abduh gibi, “Kur'an hayatı doğru yaşamının kılavuzudur” önermesinde ifadesini bulan düşünceyi her fırsatta tekrar eder. Bu çerçevede Kur'an'ın hidayet misyonunun on temel maksadın tahakkukuna matuf olduğunu söyler ve bu maksatları şöyle sıralar: (i) Dinin tevhid, ölümden sonra diriliş, hesap ve amel-i salihden oluşan rükunlarını beyan etmek; (ii) Nübüvvet-risalet ve rasullerin görevlerini beyan etmek; (iii) İslam'ın selim fitrat, akıl, fikir, ilim, hikmet, fıkıh, burhan, hüccet, vicdan, özgürlük ve bağımsızlık dini olduğunu beyan etmek; (iv) Beşerî, ictimai ve siyasi ıslahı beyan etmek, (v) Emir ve yasaklarla ilgili olarak İslam'ın genel özelliklerini beyan etmek; (vi) İslam'da devlet ve siyasetin temel esaslarını beyan etmek, (vii) Ekonomik ıslahı beyan etmek; (viii) Savaş nizamını ıslah etmek, savaşın felsefesini çürütmek; (ix) Kadına beşerî, dinî ve medenî haklarının tümünü vermek; (x) Köleyi özgürleştirme hususunda İslâmî çözüm yolunu göstermek.¹⁸

---

¹⁷ Reşid Rıza'nın hayatı, eserleri ve genel düşünce sistemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Sâlih el-Merrâkeşî, *Tefkîru Muhammed Reşîd Rızâ min Hilâli Mecelleti'l-Menâr*, Tunus 1985; İbrahim Ahmed el-Adevî, *Reşîd Rızâ el-İmâmu'l-Müctehid*, Kahire trz.; Şekîb Arslan, *es-Seyyid Reşîd Rızâ*, Dimaşk 1937; Zeyyâd Halil Muhammed ed-Degâmin, “Menhecü't-Te'âmül me'a'l-Kur'ân fi Fikri'ş-Şeyh Muhammed Reşîd Rızâ”, *Mecelletü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 17/50, (Küveyt 2002), ss. 167-218; Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, s. 115-167; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II. 778-783; Malcom H. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashîd Ridâ*, Berkeley 1970; a. mlf., “Rashîd Ridâ and Islamic Legal Reform An Ideological Analysis”, *The Muslim World* 50/3 (New York 1968), ss. 99-108, 170-181; Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh*, London 1933; E. E. Shahin, “Muhammad Rashîd Ridâ's Perspectives on the West as Reflected in Al-Manâr”, *The Muslim World* 79/2 (April 1989), ss. 113-132; M. L. Hussain, “Rashîd Ridâ”, *Encyclopaedia of the Holy Qur'an*, ed. N.K. Singh-A.R. Agvan, Delhi 2000, IV. 1193-1196.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, çev. Salih Özer, Ankara 1991, s. 159-361.

Reşid Rıza'ya göre Kur'an bu on maksadın hasılası olan iki temel gaye üzerine vahyedilmiştir. İlki Allah'a, kainata ve insana ilişkin doğru bir tasavvurun nasıllığını beyan etmek; ikincisi ise bu ilâhî beyan çerçevesinde Allah'ın ezelde kendisi için belirlemiş olduğu değişmez ilkeleri (sünnetullah) bilmek ve hayatın her alanını Kur'an'ın kılavuzluğunda tanzim etmek.¹⁹

Sünnetullah, Reşid Rıza'nın Kur'an ve yorum anlayışındaki en temel kavramlardan biridir. Bu kavramı, “Allah'ın insan/toplum ve kainata ilişkin değişmez yasaları” anlamında kullanan Reşid Rıza'ya göre ümmetin selamete erip esenlik bulması için Allah'ın değişmez yasalarını çiğnemekten vazgeçmek gerekir. Çünkü Allah Ra'd 13/11. ayette, bir toplumun bekasının fazilet donanımıyla kaim olduğuna, helakinin ise reziletten kaynaklandığına işaretle bu yasanın toplumdan topluma, zamana ve zemine göre değişmediğini beyan eder. Reşid Rıza tam bu noktada müslümanları bir iç hesaplaşmaya davet ederek şunları söyler:

Şimdi elimizi vicdanımıza koyup soralım; biz şu an iman yönünden selefimizle aynı çizgide miyiz? Biz bu konuda onların takipçisi miyiz? Biz kendimizi değiştirmedikçe Allah bizi değiştirir mi? Yoksa Allah sabit hükmünü bizim için mi değiştirdi? Hâşâ! Biz değiştik, biz bozduk ve biz bozulduk. Bu yüzden O da bizim izzetimizi zilletle, zenginliğimizi fakr-u zarurate, efendiliğimizi köleliğe tebdil etti. Biz onun buyruklarından sarfı nazar ettiğimiz için yardımından mahrum kaldık. Yapıp ettiklerimizin cezasını bulduk. Şimdi artık O'na yönelmekten başka kurtuluş yok.²⁰

Görüldüğü gibi, “Biz bu hâle nasıl düştük ve bu kötü halden kurtulmak için ne yapmak gerek?” sorusuna cevap bulmaya çalışan Reşid Rıza'ya göre hâl-i pür melâlimiz, Kur'an'dan ve selef-i sâlihînin yolundan çark edişimizdendir. Kurtuluş için tek çaremiz ise Kur'an'ın tarif ettiği sırât-ı müstakîme avdet etmemizdir. Bizim

---

¹⁹ Değâmin, “Menhecü't-Te'âmül...”, s.176-177.

²⁰ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, X. 36-37 [Enfâl 8/53. ayetin tefsiri].

sünnetullahdan bihaber olmak gibi çok ciddi bir sorunumuz vardır. Bu konudaki cehlimizin sebebi ise kendimizi Kur'an'ın rehberliğinden müstağni görmüş olmamızdır.²¹

Reşid Rıza Menâr tefsirine yazdığı önsözde ilk olarak Kur'an'ın hidayet, öğüt, uyarı ve doğruyu yanlıştan ayırt etme ölçütü olarak vahyedildiğini bildiren ayetleri sıraladıktan sonra şunları söyler: “İmdi, ey müslümanlar! Allah kitabını size bir hidayet ve ışık olarak inzâl etti. Böylelikle ilâhî mesajı ve hikmeti size öğretmeyi, sizi manevi kirlerden arındırmayı, bizzat kendisinin vaad etmiş olduğu dünya ve ahiret mutluluğuna erişmenizi murad etti. Allah Kur'an'ı, kanun koyucuların ürettikleri bir yasa metni olarak inzâl etmedi. Onu, hastalıkları tedavi edici bir tıp kitabı olarak da vahyetmedi. Geçmiş dönemlerde vuku bulan olayları anlatan bir tarih kitabı olarak da indirmede. Keza iyi bir meslek sahibi olmanın ve çok para kazanmanın yolunu gösteren bir kılavuz olarak da göndermedi.”²²

Bütün bunların aksine Kur'an, sadece ve sadece hidayet etmek, hak ve hakikat yolunu göstermek amacıyla vahyedilmiştir. Çünkü Allah onu muttakiler için bir rehber olarak tavsif etmiştir. Kur'an, başta hidayet olmak üzere her bakımdan bir mucizedir. Bu konuda geçmiş dönem İslam alimlerinden pek farklı düşünmemekle birlikte “i'câz”a ilişkin vurgusunu daha ziyade hidayet ya da bireysel ve toplumsal ıslah ekseninde yoğunlaştıran Reşid Rıza, Kur'an'daki tüm buyrukların tarih-üstü geçerliliğine inanır ve buna bağlı olarak, “Kur'an'da miadı dolmuş hiçbir buyruk yoktur. Bilakis her ayetin her zaman ve zeminde söyleyecek bir sözü vardır.” fikrini hararetle savunur.²³ Kur'an'ı özgül tarihsel bağlamından koparmak suretiyle onu her insanın kendi tarihselliği içinde okumasına ruhsat veren bu tarih-üstülük düşüncesi, Muhammed Esed'in *The Message of The Qur'an* adlı meal-tefsirine damgasını vuran anakronik zihniyeti de büyük ölçüde şekillendirmiş gözükmektedir.

---

²¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, X. 35-40.

²² Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 10 [Müellifin önsözü].

²³ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 179, IV. 280.

Reşid Rıza, Kur'ânî i'câz konusunda Arapça'ya çok belirgin bir biçimde vurgu yapar.²⁴ Bu bahisle de çok yakından irtibatlı olarak A'râf 7/158. ayetin tefsirinde Kur'an'ın tercümesi ve Türkçe Kur'an tartışmasına dair çok kapsamlı bir bahis açan Reşid Rıza'ya göre Kur'an ancak Arapça olarak Kur'an'dır. Nitekim bu gerçek birçok ayette de açıkça belirtilmiştir. Binaenaleyh, hiçbir tercüme Kur'an olarak görülemeyeceği gibi tercümeden hareketle Allah'a da hiçbir şey isnat ve izafe edilemez. Kaldı ki literal düzeyde bir Kur'an tercümesi beşerî imkan dahilinde görülemez. Kusurlu ve küsurlu bir tercüme ise gerek lafız gerek manâ cihetiyle Kur'an'ın Arapça nazmına mahsus i'câz unsurlarından hiçbirini ihtiva etmez. Ayrıca Arap dilindeki bazı kelimelerin diğer dillerde tam karşılıkları yoktur. Yine Arapça'daki müşterek lafızlara, gerek anlam gerekse kullanım yönünden diğer dillerde birebir karşılık bulmak çok zordur.²⁵ Hele de Mekkî surelerdeki veciz ifadeler ile çok anlamlı (*zû-vucûh*) kelimeleri tam olarak tercüme etmek olanaksızdır. Yine mecaz, kinaye, istiare gibi söz sanatlarıyla meşbu Kur'an ifadelerini eksiksiz bir biçimde tercüme etmek de olanaksızdır. Sözgeşi, Bakara suresi 2/223. ayetteki *nisâuküm harsun leküm* ifadesini, "Kadınlar sizin tarlanızdır" şeklinde çevirmek, kinaye yoluyla ifade edilen manâ güzelliğini heder etmektir.²⁶

Bütün bu teknik imkansızlıkların yanında herhangi bir konuda Kur'an tercümesini esas almak, Allah'ın kelâmından öte mütercimim kendine özgü anlayışını din edinmek gibi çok ciddi bir tehlike içermektedir. Oysa Allah mütercimim taklit edilmesini değil, kendi sözüne kulak verilmesini emretmektedir. Sonuç itibarıyla, Kur'an'ı aynıyla bir başka dilde üretmek imkansızdır. Kur'an, Arapça'dan başka bir dile tercüme edilmesi hâlinde Kur'an olmaktan çıkar.²⁷

Bütün bu görüşleri, dönemin Cumhuriyet Türkiye'sindeki Türkçe Kur'an tartışmaları bağlamında dile getiren Reşid Rıza'ya göre Kur'an'ın Türkçe'ye

---

²⁴ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 165-190.

²⁵ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 265-273.

²⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 292-297.

²⁷ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 273-277.

çevrilmesi yönündeki çabalar, aslında bir toplum mühendisliği projesi olup bu proje gerçekte Türk Müslümanların Arabî karakterli her öge ile ilişkisini kesmeyi hedefleyen bir siyasi irade tarafından uygulamaya konulmuştur. Söz konusu projeyi ilhad, proje sahiplerini de mülhid olarak nitelendiren Reşid Rıza'nın²⁸ Türkçe özelinde Kur'an tercümesinin imkansızlığına dair serdettiği gerekçeler büyük ölçüde pan-islamizm düşüncesinin ürünü olmakla birlikte bilhassa Arabiliğe ilişkin vurgusu kanaatimizce Arap milliyetçiliğini işrap etmektedir. Ne var ki, Reşid Rıza'nın bu konuyla ilgili görüşleri arasında Arabîlik vurgusundan ziyade İslâmî hassasiyeti yansıtan gerekçeleri ön plana çıkmış ve bu gerekçeler Mehmet Akif Ersoy ve Elmalılı M. Hamdi Yazır tarafından da haklı görülüp savunulmuştur. Diğer bir deyişle, hem Mehmet Akif'in Türkçe Kur'an meali konusundaki çekincelerinde, hem de Elmalılı'nın *Hak Dini*'ne yazdığı mukaddimede Reşid Rıza etkisini sezinlemek mümkündür.

Tefsirin Mahiyeti ve Temel Hedefi

Tefsir, Reşid Rıza'ya göre akademik bir faaliyet değil, ilim ve ehliyet sahibi müslümanların/müfessirlerin ifasına memur oldukları dinî-ahlâkî bir vazifedir. Diğer bir deyişle, tefsir, Allah'ın Kur'an'da dile gelen iradesini gerçekleştirmenin aracıdır. Dolayısıyla müfessirin aslî görevi de Kur'an'ın gerçek nüzul sebebi olan hidayet misyonuna işlerlik kazandırmak, Allah'ın tarih-üstü buyruklarını insanlara tebyin etmektir.²⁹ İlim erbabının üstlendiği bu vazife, bir bakıma Allah'a verilmiş bir sözdür. Çünkü Allah, Ehl-i kitap bilginlerine atfen, “Allah, kendilerine geçmişte vahiy verilenlerden, ‘Bu ilâhî mesajı insanlara açıklayın ve onu gizlemeyin’ diye sağlam bir taahhüt almıştı” (Âl-i İmrân, 3/187) buyurmuştur. Bu ilâhî buyruk, vahiy mesajındaki anlamı bütün nesneliliğiyle açıklamak ve te'vil yordamıyla nesnel anlamı çarpıtmamak gerektiğine işaret etmektedir. Ehl-i kitaba yönelik bu buyruk aynıyla bizim için de geçerlidir. Yani müfessirin yegane görevi, Kur'an ayetlerini mezhebî önkabullerine kurban etmek yahut Kur'an'ı müslümanların birlik ve

---

²⁸ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 267-270.

²⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 25-26.

dirliğini ifsat etmeye vesile kılmak değil, vahyin gerçek nüzul sebebi olan temel maksat ve gayelerin tüm inanan insanlar tarafından iyice anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Çünkü ümmet, ihtilaflardan dolayı çok acı çekmiştir. Artık onun acılarını dindirme zamanı gelmiştir. Bunun için Kur'an'ın kılavuzluğuna başvurmak ve onun dil, ırk, renk gibi ayrışma unsurlarını ortadan kaldıran rehberliğinde ümmeti yekvücut bir şekilde tekrar ayağa kaldırmak gerekmektedir.³⁰

Reşid Rıza, Allah'ın tarih-üstü mesajını kitlelere doğru biçimde aktarma ameliyesi olarak gördüğü tefsirdeki en sağlıklı yöntemin neliği hususunda İbn Teymiyye ve hocası Abdüh gibi düşünür. Yani, Kur'an mutlaka Kur'an ile tefsir edilmelidir. Çünkü aynı konuyla ilgili ayetler bir arada değerlendirilmediği takdirde sahih bir anlam ve anlamadan söz edilemez. İslam mezhepler tarihindeki Kaderiyye ve Cebriyye gibi birbirine zıt kelâm ekollerinin vücut bulma nedenlerinden biri, ayetlerin parçacı bir yaklaşımla ele alınmasıdır. Reşid Rıza, Kur'an bütünlüğünün parçalanmasında esbâb-ı nüzul rivayetlerinin de etkili olduğunu düşünür. Ona göre her ayet, hatta her cümle hakkında müstakil bir nüzul sebebi aktaran zevat, Kur'an'ın tüm zamanlar ve durumlara teşmil edilebilecek mesajını tarihin belli bir dilimine hasretmek gibi bir cürüm işlemiştir. Oysa nüzule sebep teşkil edenler bu dünyadan ayrılmış çok zaman olduğu halde Kur'an hâlen yaşamakta ve hüküm konuşmaktadır. Onun her ifadesi tarih-üstü ve evrensel bir mesaj içerdiği için kıyamete kadar da konuşmaya devam edecektir. Müfessirlerin belli bir Kur'an ifadesini nüzul dönemindeki muhataplara hasretmesi, bu hitapta kastedilen umumi anlamın tarihe gömülmesi demektir. Oysa Kur'an tüm zamanlara ve tüm insanlara hitap etmektedir. Kur'an'ın yol göstericilik misyonu zaman aşımına uğramadığı için, esbâb-ı nüzul rivayetlerinin bizi geçmişin tarihselliğinden haberdar etmesi dışında hiçbir değeri yoktur. Kur'an okumalarında sebebin hususiliğine değil, hükmün umûmiliğine itibar edilmelidir. Kısaca, her Müslüman Kur'an'ı kendine vahyedilmiş gibi okumalıdır.³¹

³⁰ Değâmin, "Menhecü't-Te'âmül...", s. 208-213.

³¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 153, 341, VII. 504; XI. 348.

Reşid Rıza'nın büyük ölçüde Abduh'tan tevarüs ettiği bu anlayış, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, M. Esed'in her ayete mutlaka tarih-üstü bir anlam yüklemek gerektiği yönündeki meal-tefsir ilkesine kaynaklık etmiş gözükmektedir. Keza, Reşid Rıza'nın sahih anlamı belirlemek için bir konuyla ilgili tüm ayetleri birlikte değerlendirmek gerektiği fikri de Esed tarafından bir başka temel ilke olarak kabul edilmiştir.³² Reşid Rıza'nın söz konusu fikrini, konulu tefsir yöntemine ilişkin bir öneri şeklinde algılamak mümkün olmakla birlikte Menâr anılan yöntemin tam anlamıyla tatbik edildiği bir tefsir olarak değerlendirilemez. Zira Reşid Rıza bu yöntemin önemine işaret etmiş ve fakat pratikte çok fazla işletmemiştir.³³

Reşid Rıza'ya göre Kur'an'ı sağlıklı biçimde anlamanın temel koşullarından biri de tedebbür ve tefekkürdür. Tedebbür, kalp ve diğer duyuşsal komponentlerin tümünü anlama sürecine dahil etmektir. Sırf tilavet maksadıyla Kur'an okumak faydasız bir iştir. Zira gerçek tilavet, ilâhî hitabın içerdiği akaid, ahkam ve sair dinî-ahlâkî buyruklar üzerinde tam bir iman ve teslimiyet duygusuyla tefekkür/tedebbür etmektir.³⁴

Kur'an'ın Arapça olması hasebiyle tefsir faaliyetinde Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere usûl-i fıkıh, rivayet gibi muhtelif bilgi ve ilim dallarından da

---

³² Esed her zaman gözetmeye çalıştığı temel çeviri kuralları olarak nitelediği bu iki husus hakkında şöyle der: "Birincisi, Kur'an; münferit emir ve talimatların bir derlemesi değil, *bölünmez bir bütün* olarak görülmelidir. Yani, her ayetin veya cümlenin diğer ayetler veya cümlelerle yakın bir ilişki içinde olduğu ve her birinin bir diğerini açıkladığı veya açtığı bir değer sisteminin topyekün ifadesi olarak (...) Bu kural bilinçli şekilde uygulandığı zaman, Kur'an, -Muhammed Abduh'un deyimiyle- 'kendi kendisinin en iyi tefsiri' olduğunu ortaya koyacaktır. İkinci olarak, Kur'an'ın hiçbir parçası saf bir *tarihsel* bakış açısıyla ele alınmamalıdır. Yani, Kur'an'ın hem Hz. Peygamber zamanındaki, hem de daha önceki tarihsel şartlara ve olaylara yaptığı bütün atıflar tek başlarına ele alınmayıp insânî durumun bir açıklaması olarak değerlendirilmelidir. Bu sebeple, belli bir ayetin tarihsel nüzul sebebinin -klasik müfessirlerin haklı olarak cazip gördükleri bir araç- o ayetin esas *maksadını* ve Kur'an'ın bir bütün olarak vaz'ettiği ahlâkî sistem ile iç bağlantısını örtmesine izin verilmemelidir." Esed, *Kur'an Mesajı*, xxvi-xxvii [Müellifin önsözü].

³³ Değâmin, "Menhecü't-Te'âmül...", s. 202-203.

³⁴ Değâmin, "Menhecü't-Te'âmül...", s. 203-207.

istifade etmek gerekir. Hatta Kur'an tefsirinde tarih, sosyoloji, siyasetbilim gibi beşerî bilimlerden de istifade edilmelidir. Ancak buradaki istifadenin bir ölçüsü olmalıdır. Yani söz konusu disiplinler, Kur'an'ın çağdaş durum içerisinde daha iyi anlaşılmasına katkı sunan birer enstrüman olarak istihdam etmekle mukayyet kılınmalıdır. Çünkü Kur'an, edebiyat eleştirisine konu olacak bir metin değil, temel maksadı hayra davet eden ve sırf hayır/iyilik üreten bir toplum inşa etmek olan dinî-ahlâkî bir mesajdır. Kur'an'ı okuyup anlamaya çalışan her kimse bu gerçeği asla unutmamalıdır.³⁵

Kur'an, bizzat Allah'ın beyanıyla “mübîn” bir mesaj olduğu için, insanın idrak ve anlayış düzeyini aşan hiçbir ifade içermez. Bu konuda Mu'tezilî alimler gibi düşünen Reşid Rıza'ya göre Kur'an'ın çok büyük bir kısmı muhkem, yani açık ve anlaşılabilir beyanlardan oluşmaktadır. Müteşabihât izafidir. Allah'ın müteşabih olarak nitelendirdiği beyanların te'vilini ilimde yetkinlik/derinlik sahibi olanlar bilebilir.³⁶ Ancak burada sözü edilen te'vil, sözlü veya yazılı metni anlayıp yorumlamak veya daha teknik tanımıyla, “kelâmı, bir karine ya da delil yordamıyla ilk ve aslî anlamından muhtemil bulunduğu ikincil (mercu) anlamına hamletmek” değildir. Çünkü te'vil lafzı, Kur'an'da zikredildiği 15 ayetin hiçbirinde böyle bir anlam içermemektedir. Bilakis bu lafız, Kur'an terminolojisinde, “bir şeyin akibet ve sonucu yahut reel varlık düzlemdeki tezahürü” gibi manâlara karşılık gelmektedir.³⁷

Te'vil lafzının Kur'an'daki anlam ve kullanımı konusunda İbn Teymiyye'nin görüşlerini benimseyen Reşid Rıza bu münasebetle tefsirde çok önemli bir kaidenin de altını çizer: Kur'ânî kelime ve kavramları tarihsel süreçte kazandıkları izafî anlamlardan arındırmak... Reşid Rıza, Kur'an kavramlarının orijinal anlamlarıyla kullanılması gerektiği fikrinde ısrar eder. Çünkü bu kavramlara İslâmî ilimlerin kendine özgü ıstılahlarına uygun anlamlar yüklenmesi, nesnel anlamın yok olması

---

³⁵ Değâmin, “Menhecü't-Te'âmül...”, s. 194-197.

³⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, III. 135-143.

³⁷ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, III. 143 vd.

demektir. Reşid Rıza'nın bu konudaki hassasiyeti M. Esed tarafından da paylaşılmış gözükmemektedir.³⁸

Geleneksel Tefsir Anlayışına Eleştiri

Reşid Rıza'ya göre detaylı gramer izahları, belâğat ve edebi sanatlarla ilgili nükteler, kelâmî problemlerle ilgili bahisler, usulcülerin istinbatları, mukallit fıkıhçıların hüküm ve fetvaları ile mezheplerin ayetler üzerinden birbirlerine cevap yetiştirme gayretlerinin ürünü olan polemik türü bilgilerle meşbu klasik tefsirler Kur'an'ın bir Müslüman gözüyle okunup anlaşılmasından ziyade anlaşılmamasına hizmet etmektedir. Çünkü bu tefsirlerdeki bilgilerin ekseriyeti, Kur'an'ın hedef gösterdiği dinî-ahlâkî faziletlerle donanmak isteyen insanlar için birer mâniadır (*savârif-şevâgîl*). Kuşkusuz, Kur'an'ı anlamak için Arap dili başta olmak üzere usûl, rivayet ve sair bilgilerden de istifade edilmelidir. Ancak bu tür bilgileri lüzumu hâlinde ölçülü bir şekilde kullanmak, yani klasik tefsirlerdeki gibi aracı amaç hâline getirmemek gerekir. Hele hele, Arap diline ait gramer kaideleri, Kur'an nazımının yapısal özelliklerini denetleyen bir merci haline getirilmemelidir. Dil kurallarının bu konuda hakem tayin edilmesi, Allah'a karşı çok büyük bir cüretkarlıktır. Sözcüleri, ve *kefâ billâhî* ifadesindeki *bâ* harfinin zâid olduğunu söylemek, Kur'an'ın eşsiz güzellikteki bu ifadesini beşer mahsulü bir kurula kurban etmektir. Kaldı ki, tefsir literatüründeki filolojik izahat, Kur'an'ı anlama çabasından öte nahiv ekolleri arasındaki ihtilafların Kur'an üzerinden ifraz edilmesidir.³⁹

Reşid Rıza'nın geleneksel tefsir anlayışına yönelik eleştirilerinden nasibini alan bir başka zümre de fıkıhçılardır. Şöyle ki, ona göre dâimîler nahiv kurallarını

---

³⁸ Esed bu konuda şöyle der: "Kur'an'da kullanılan dinî terimleri, İslam'ın belli kanun, kural ve uygulamalar demeti şeklinde 'kurumsallaşması'ndan sonra kazandıkları anlamlara göre tercüme etmekten daima kaçınılmalıdır. Bu 'kurumsallaşma', İslam tarihi çerçevesinde ne kadar meşru da olsa, söz konusu terimlerin, onları bizzat Hz. Peygamber'in ağzından duyan insanlar için taşıdığı -ve taşınması istenmiş olan- asıl anlamını ve amacını gözden kaçırarak sadece daha sonraki ideolojik gelişmeler ışığında yorumlamakla Kur'an doğru anlaşılabilir olmaz." Esed, *Kur'an Mesajı*, xxv [Müellifin önsözü].

³⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 46-47; III. 48; IV. 392.

Kur'an'a hakem tayin etmekle nasıl kantarın topuzunu kaçırmışlarsa fıkıhçılar da mezhebî görüş ve kanaatlerini Kur'an'la teyit etme hususunda haddi aşmışlardır. Dahası fukaha, sıradan insanlar tarafından bile kolayca anlaşılabilir ifadeleri fikhî hüküm üretme uğruna anlaşılmaz bir hâle sokmuş, Nisâ 4/34. ayette geçen “yatakları ayırmak” tabirine ilişkin yorumlarında da görüleceği gibi, anlamı son derece yalın olan Kur'an pasajlarından dahi bir dizi ihtilaf üretmeyi başarmıştır.⁴⁰

Reşid Rıza rivayetlere karşı epeyce mesafelidir ama büsbütün kayıtsız da değildir. Zira ona göre merfu ve sahih rivayetler her şeyden önce gelir. Sahabenin luğavî manâlar ve/veya kendi dönemlerindeki pratik uygulamalarla ilgili beyanları ise bilgi değeri açısından ikinci sırada yer alır. Bununla birlikte, tefsir literatüründeki sahih rivayet malzemesi gerçekten çok azdır. Rivayet yoğunluklu tefsirlerdeki bilgilerin birçoğu, İbn Kesîr'in de ifade ettiği gibi Yahudi ve Mecusi zındıklar ile Yahudi ve Hıristiyan asıllı mühtedilere aittir. Söz konusu bilgiler ise İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerin kıssaları ve mucizeleri başta olmak üzere Ashâb-ı Kehf, İrem, Hârût-Mârût ve Avc b. Unuk gibi hikayeler ile kıyamet alametleri, kıyametin kopması ve sonrasına ilişkin gaybî konularla ilgilidir. Ne var ki, ilgili rivayetlerin ekserisi hurafe türünden olup hiçbir sahih mesnedi yoktur. Hâl böyle iken bazı sahabîler dahi bu tür hurafeleri birer hakikat mesabesinde görüp tasdik etmiştir. İşte bu esef verici gelişmeden ötürü Ahmed b. Hanbel tefsir, melâhim ve meğâzinin asılsız olduğunu söylemiştir. Onun bu sözü, tefsir alanında hiçbir sahih hadis bulunmadığına değil, mevcut rivayetlerin çoğunlukla muttasıl bir senetten yoksun olduğuna, sahih ve senedi muttasıl olan rivayetler arasında ise ihticaca müsait merfu haber oranının çok az olduğuna işaret etmektedir.⁴¹

Tefsirdeki ihtilafın keyfiyeti konusunda İbn Teymiyye'nin *Mukaddimetü't-Tefsîr* (*Mukaddime fi 'Usûli't-Tefsîr*) adlı risalesinden uzunca alıntılar yapan Reşid Rıza, rivayet tefsirlerindeki pek çok bilginin Kur'an mesajını hapseden bir duvar

---

⁴⁰ Bu konuyla ilgili daha başka eleştiriler için bkz. Değâmin, “Menhecü't-Te'âmül”, s. 189-193.

⁴¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 13-15 [Müellifin önsözü].

olarak tavsif etmekle birlikte işe yarar nitelikteki rivayetleri, tıpkı bazı hadis musanniflerinin yaptıkları gibi müstakil kitaplar hâlinde bir araya toplamak, senet yönünden tahkik etmek, sahih rivayetleri tıpkı fıkıh kitaplarındaki hadisler gibi senetsiz olarak nakletmek gerektiğini söylemeyi de ihmal etmez.⁴²

Kur'an tefsirinde rivayetlere gereğinden fazla yer vermenin, müfessirin akıl yürütme ve özgün yorum üretme yetisini dumura uğratacağını söyleyen Reşid Rıza, hadislerin metin yönünden tenkit edilmesi gerektiğine de dikkat çeker. “Ben, ne Kur'an'ın zahirine aykırı bir hadisin sahih bir senedinin bulunduğu ne de bilgin bir sahabînin bu türden [Kur'an'ın zahirine aykırı] bir söz söylemiş olduğuna inanıyorum. Velevki rivayetin senedinde isimleri geçen raviler tevsik edilmiş olsalar bile.” diyen Reşid Rıza sözlerine şöyle devam eder: “Zira nice raviler vardır ki görünüşte güvenilir (sika) ama özünde çürüktürler. Eğer senet tenkidi kadar metin tenkidi de yapılmış olsaydı rivayetlerin metinleri birçok senedi nakzederdî.”⁴³

Kısaca, Reşid Rıza Kur'an'ın temel maksatları açısından hiçbir değer taşımayan rivayet yığınıyla boğuşmaktan kurtulmak için hadiste metin tenkidi yöntemine daha fazla işlerlik kazandırılması veya bu yöntemin çok daha geniş bir alana teşmiş edilmesi gerektiğini salık vermektedir.⁴⁴ Reşid Rıza'nın bu talebine icabet edildiği takdirde klasik tefsirlerdeki birçok rivayeti bir çırpıda hurafe olarak addetmek gerekir. Mesela, Kur'an'da Lût kavmiyle birlikte yok edilen yerleşim birimleri anlamında kullanılan “mü'tefike” kavramıyla ilgili rivayetler kelimenin tam anlamıyla bir hurafedir.⁴⁵ Keza, “ra'd”ın (gök gürlemesi), aslında elindeki sopa

---

⁴² Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 13-15 [Müellifin önsözü].

⁴³ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, III. 141.

⁴⁴ Değâmin, “Menhecü't-Te'âmül...”, s. 182.

⁴⁵ Bu rivayetlere göre Cebrail bir kanadını söz konusu yerleşim birimlerinin altına sokmuş ve beş şehirden oluşan bu yerleşim birimlerini yerküreden koparıp yedinci kat göğe kadar kaldırmıştır. Bu esnada yedinci kat göğün sakinleri Lût kavmine ait köpekler ile horozların acı feryatlarını işitmiştir. Nihayet Cebrail söz konusu şehirleri tüm sakinleriyle birlikte yedinci kat gökten aşağıya bırakmak suretiyle yerin dibine geçirmiştir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII. 97-98; XXVII. 79; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, II. 397-398.

ile bulutları yönlendiren bir melek olduğu yönündeki rivayetler de katıksız hurafe olup hiçbir sahih dayanağı yoktur. Kaldı ki, “lafızlar hakiki anlamından ancak bir delille birlikte başka bir manâya hamledilir. Hele de nesnelere dünyasındaki anlamları herkesçe bilinen lafızlara, gerçek mahiyeti sadece Allah tarafından bilinen gaybî alanla ilgili bir manâ yüklenemez. Yani Kur'an dilinin gerek lafız gerek üslup itibarıyla delalet etmediği bir manâ vahye ilhak edilemez.”⁴⁶

Bütün bu sözlerinden de anlaşıldığı üzere, Reşid Rızâ'nın rivayet ağırlıklı tefsir literatürüne yönelik en sert eleştirilerinden biri İsrâiliyyât ile ilgilidir. Bilindiği gibi İsrâiliyyât, Yahudilik başta olmak üzere Hıristiyanlık, Mecusilik, Sâbiilik gibi muhtelif din ve kültürlerden aktarılan ve genellikle asılsız olduğu kabul edilen rivayet malzemesini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. İslam kültürüne çoğunlukla Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih tarafından mal edilmiş olan İsrâiliyyât, özellikle hadis ve tefsir alanında tartışma konusu olmuştur. İslâmî gelenekte İsrâiliyyât'ı nakletmenin caiz olup olmadığı meselesi tartışılmış ve bu tartışmalar muvacehesinde iki farklı görüş ön plana çıkmıştır. Bu arada İsrâilî rivayetleri Kur'an ve Sünnet ışığında sahih, uydurma veya doğruluğu ve yanlışlığı tahkike muhtaç bilgiler olmak üzere üç grupta değerlendirilmesi gerektiği de ifade edilmiştir.⁴⁷

Bütün bu teorik mülâhazalara rağmen hemen her müfessir şu veya bu maksatla İsrâiliyyât'ı nakletmiştir. Mesela Taberî gibi bazı müfessirler İsrâiliyyât'ı senetli olarak nakledip nâdiren eleştirmiştir. Mukâtil b. Süleymân ve Ebû İshâk es-Sa'lebî gibi müfessirler ise İsrâiliyyât'ı hiçbir eleştiriye tâbi tutmadan nakletmişlerdir.⁴⁸ Buna mukabil, klasik dönem İslam alimleri arasında özellikle selefi çizgiyi temsil eden İbn Teymiyye, İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr gibi ünlü simalar bu

⁴⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, VIII. 174-175.

⁴⁷ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara trz., s. 9-17.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için M. Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadis*, Dimaşk 1985; a. mlf., *el-İtticâhâtü'l-Munharife fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire 1986; Remzî Na'nâa, *el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsîr*, Dimaşk 1970; Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevzûât fi Kütübi't-Tefsîr*, Kahire 19.

konuda epeyce titiz davranmışlardır. Mesela İsrâiliyyât'ı tenkit maksadıyla zikreden İbn Kesîr'e göre asılsız bilgi içeren bu rivayetlerle ilgilenmek zaman kaybından başka bir şey değildir. Kur'an tefsirinde kullanılan İsrâiliyyât esas itibarıyla Tevrat'tan çok Yahudiler arasındaki zındıklar tarafından kendi din ve dindaşlarının sahil inanç sistemini ifsat etmek maksadıyla uydurulmuş bilgilerden oluşmaktadır.⁴⁹

Reşid Rızâ, İbn Kesîr'in bu son ifadesine atıf yaparak İsrâiliyyât'ın rivayet yoğunluklu tefsir literatüründeki en ciddi sorunlardan biri olduğuna dikkat çeker. Ona göre İsrâiliyyât Kur'an'ın sağlıklı biçimde anlaşılmasının önündeki en büyük engellerden birisi ve belki de birincisidir. İsrâiliyyât'a hiçbir şekilde itimat edilemez ve hiçbir şekilde delil gösterilemez. Reşid Rıza tefsirinde İsrâiliyyât'ı reddetmekle kalmamış, bunları rivayet eden Ka'b el-Ahbâr'ı İslam inancını kasten bozma teşebbüsüyle itham etmiştir. Bu bağlamda, geleneksel olarak sahih addedilen Deccal, kıyametin kopması ve Hz. İsa'nın nüzülüyle ilgili kimi rivayetleri İsrâiliyyât kategorisinde değerlendirmesi eleştiri konusu olmuştur.⁵⁰

Reşid Rıza, İsrâiliyyât'ı bu denli eleştirmesine rağmen kimi zaman Ahd-i Atîk'e başvurarak ayetlerdeki kapalılıkları gidermeye çalışmış, bu arada klasik tefsir ve hadis kitaplarındaki rivayetleri reddetmiştir. Bununla birlikte, İsrâiloğulları'na tufan, çekirge, haşere, kurbağa ve kan gönderilmesinden bahseden A'râf 7/133. ayetin tefsirinde Ahd-i Atîk'teki Çıkış kitabından (Çıkış, 9/20 vd.) bazı bilgiler aktarmış ve bu bilgileri İslam kaynaklarındaki rivayetlere tercih etmiştir.⁵¹ Reşid Rıza kimi zaman da İslam tefsir literatüründeki bazı bilgilerin asılsızlığını ispat etmek ve bu tür bilgilerin İslam kültürüne dış mihraklar tarafından dahil edildiğini göstermek için Ahd-i Atîk'le istihsada bulunmuştur. Bu cümleden olarak, Mâide suresi 5/22. ayet münasebetiyle eski tefsirlerdeki rivayetleri nakletmiş, daha sonra hikayenin aslının Ahd-i Atîk'teki Sayılar kitabının 13-14. pasajlarında da zikredildiğine dikkat çektikten sonra konuyu, "Görüldüğü gibi,

⁴⁹ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Beyrut 1983, III. 182; IV. 221.

⁵⁰ Mesela bkz. Sâmerî, *Reşid Rızâ*, s. 327-359.

⁵¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 76-78.

İsrailoğullarına ait bu güvenilir rivayette Müslümanların [İslam'ın] ilk asırlarında anlatageldikleri bu tür hurafeler yoktur” diyerek noktalamıştır.⁵² Reşid Rıza'nın İsrâiliyyât konusundaki bu tutumu M. Hüseyin ez-Zehebî ve Remzi Na'nâa gibi araştırmacılar tarafından haklı olarak eleştirilmiştir.⁵³

Reşid Rıza, klasik tefsirler bağlamında rey merkezli bazı yaklaşımları da eleştirmiştir. Mesela Hûd 11/113. ayette geçen *ve-lâ terkenû* ifadesinin ne anlama geldiği hususunda Zemahşerî başta olmak üzere hemen bütün müfessirleri tenkit etmiştir. Bu cümleden olarak Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Kurtubî, Tûsî, Fahreddîn er-Râzî, Beyzâvî, Neseî, Ebü's-Su'ûd, Âlûsî, Şevkânî ve Sıddık Hasen Han gibi müfessirleri Zemahşerî'yi taklit ve tekrar etmekle suçlamıştır.⁵⁴ Yine bu cümleden olarak Fahreddîn er-Râzî'yi Kur'an'ın anlaşılmasının önündeki engellere bir yenisini eklemekle itham etmiştir. Zira Fahreddîn er-Râzî yaşadığı devirdeki mevcut bilgilerin hemen hepsini *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı eserine dercetmek suretiyle Kur'an tefsirini bilimler ve kültürler ansiklopedisine dönüştürmüştür. Son dönemdeki bazı müfessirler tarafından da sürdürülen bu gelenekte, Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde Allah'ın varlığına, birliğine ve lütufkarlığına birer gösterge olarak zikredilen *arz* (yeryüzü) ve *semâ* (gökyüzü) gibi lafızlar münasebetiyle modern döneme özgü pozitif bilimlerle ilgili hemen her çeşit bilgi Kur'an tefsirine dercedilmiştir.⁵⁵

Tefsir anlayışını, “Bugün tefsir alanındaki en acil ihtiyaç, Kur'an'ın hidayet, inzar, tebşir ve ıslah misyonunu işlevsel kılacak bir anlama çabasının ortaya konulmasıdır. Bu çerçevede modern çağın ve/veya içinde bulunduğumuz hâlin muktezasını dikkate alan, okuyucunun anlayış ve idrak düzeyini hesaba katan, dolayısıyla kolay anlaşılabilen ve nihayet felsefe ve pozitif bilimlerle meşgul olanların ortaya attıkları şüpheleri bertaraf eden bir tefsir yapılmalıdır” şeklindeki

⁵² Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, v1. 275-276.

⁵³ Bkz. Zehebî, *el-İsrâiliyyât*, s. 180 vd.; Na'nâa, *el-İsrâiliyyât*, s. 358 vd.

⁵⁴ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XII. 134-138.

⁵⁵ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 13 [Müellifin önsözü].

sözleriyle özetleyen Reşid Rıza, kadim müfessirlerin görüşlerine iki maksatla başvurmuştur. İlki, tefsiri Kur'an'ın hidayet misyonuna engel teşkil eden lüzumsuz bilgilerden -kendi deyişiyle *savârif*, *şevâğil* ve *hucub*'tan- arındırmak; ikincisi ise İbn Teymiyye, İbn Kayyim, İbn Kesîr, Gazâlî ve İbn Haldûn gibi alimlerin görüş ve düşüncelerinden ilham alarak çağın sorunlarına çözüm üretmek veya onların düşüncelerini ümmetin kolektif bilincini uyarma faaliyetinde istihdam etmek.⁵⁶

Eleştiriye Konu Olan Görüşleri

Reşid Rıza'nın Kur'an tefsiri bağlamında dile getirdiği bazı görüşleri tartışma ve tenkit konusu olmuştur. Bu çerçevede kaydedilmesi gereken görüşlerinden biri mucize kavramı ve Hz. Peygamber'in hissî mucize izhar edip etmediği meselesiyle ilgilidir. Bilindiği gibi Kur'an'da mucize kelimesi yer almamakta; bunun yerine genellikle "ayet" veya daha az sıklıkta *beyyine*, *hüccet*, *burhan* gibi muhtelif kelimeler kullanılmaktadır. İslâm literatürüne muhtemelen hicrî 3. asrın sonları ile 4. asrın başlarında giren mucize kavramı, yalnızca ilâhî kudret dahilinde bulunan bir fiil olarak tehdidi ve nübüvvet iddiasıyla birlikte peygamberler tarafından tabiat kanunlarına aykırı bir şekilde izhar edilen hârikulâdelik şeklinde tanımlanmıştır. Çeşitli yönlerden tasnife tâbi tutulan mucize genellikle hissî/kevnî ve aklî olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmiştir.⁵⁷ Bu çerçevede, tabiat kanunlarına aykırı bir şekilde vuku bulan ve aynı zamanda duyularla algılanabilen mucizeler, hissî veya kevnî olarak isimlendirilmiştir. Bu ikili tasnif Reşid Rıza tarafından da benimsenmiştir. Ona göre hissî-kevnî mucizeler, tamamen Allah'ın kudreti dahilinde cereyan eden olağanüstü bir hâdiseye olup bu hâdisenin gerçekleşmesinde peygamberlerin hiçbir dahli yoktur.⁵⁸ Reşid Rıza, kanun koyucunun çok özel bir maslahat gereği vaz ettiği istisnâî hükümlere benzettiği hissî-kevnî mucizeleri

---

⁵⁶ Değâmin, "Menhecü't-Te'âmül...", s. 181.

⁵⁷ Mucize konusunda geniş bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut, *Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*, İstanbul 2002, s. 21-24; 57-74.

⁵⁸ Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, s. 220.

açıkça inkar etmemekle birlikte bu tür mucizelerin çağdaş dünyada dini kabul vesilesi olmaktan ziyade reddetme gerekçesi olarak telakki edildiğine dikkat çeker:

Eğer Kur'an'da Hz. İsa ve Hz. Musa'yı teyit eden mucizelerden söz edilmeseydi kimbilir belki de Avrupalı özgür düşünürlerin İslâm'a yönelip hidayete ermeleri daha fazla ve daha hızlı olabilirdi. Zira İslâm akıl, ilim ve beşer fitratına uygunluk, bireylerin ruhlarını arındırma ve kamu yararının gelişimini sağlama gibi temel ilkeler üzerine bina edilmiştir. İslâm'ın Allah'tan gelen bir vahiy olduğuna delil teşkil eden mucize, evvelen Kur'an sonra da Nebi'nin ümmî oluşudur. Bu mucize ise akıl, duyu ve vicdanla kavranabilen bir mahiyettedir. Kevnî mucizelere gelince, bunlarla ilgili birtakım şüpheler mevcut olup rivayet, sıhhat ve delaletine ilişkin birçok te'vil üretilmiştir. Ayrıca bunlara benzer olaylar her zaman her yerde birtakım insalar tarafından da izhar edilmektedir. Nitekim bu konuda Hint ve Müslüman mistiklerine isnat edilen rivayetlerin sayısı Tevrat ve İncil'de sözü edilen mucizeler ile azizlerin menkıbelerinden daha çoktur. Çağımızda ilim adamlarının dinden uzaklaşmalarının en büyük nedenlerinden biri hissî-kevnî mucizelerdir.⁵⁹

Bu sözler, Reşid Rıza'nın hissî mucizelerin objektif gerçekliğine dair ciddi kuşku duyduğunu ima etmektedir. Ne var ki o, Kur'an'da Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer birçok peygambere isnat edilen hissî mucizeleri açıkça inkar etmekten çekindiği için olsa gerek, konuyla ilgili görüşlerini kabul ile inkar arasında bir yerde bırakmış gözükmektedir. Buna mukabil, Hz. Peygamber'in hissî mucize izhar edip etmediği meselesinde daha cesur davranarak çoğunluk ulemanın aksine bir görüşü savunmuştur. Ona göre Allah Hz. Peygamber'in nübüvvet ve risaletinin sıhhatini ispat hususunda hissî mucizeleri değil akıl, ilim ve burhanı esas kılmıştır. Bu yüzden, Hz. Peygamber'in tek ve en büyük mucizesi evrensel ve tarihestü bir mesaj taşıyan Kur'an'dır. Nitekim bizzat Hz. Peygamber de kendisine sadece Kur'an

---

⁵⁹ Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, s. 51-52 [Çeviri metinde kulak tırmalayan bazı ifade bozuklukları, mefumu bozmayacak şekilde tashih edilmiştir].

mucizesinin verildiğini söylemiştir.⁶⁰ İlaveten, A. Comte'in "üç hâl kanunu" tezini anıştıran bir yaklaşımla, insanların tabiat kanunlarındaki sisteme aykırı ve tuhaf işler gerçekleştiren kimseyi kabul etmemeyi gerektiren bir olgunluk çağında İslâm dinine girmeye başladıklarını belirtmiştir. Hissî mucize denen garipliklerin kabul edilmesi hâlinde insandaki aklı istidadın dumura uğrayacağına da işare eden Reşid Rıza, son olarak Allah'ın Hz. Peygamber'e vermiş olduğu mucize ya da nübüvvet delilinin Kur'an'la özdeş kılındığını belirtmiştir.⁶¹

Bedir ve Hendek gazvelerinde olduğu gibi, Hz. Peygamber ve ashâbının zor zamanlarında meleklerin yardıma gelmesinin de aslında ilâhî rahmet ve inayetin birer manevi -hissî değil- tecellisi olduğunu söyleyen Reşid Rıza, klasik dönem müfessirlerin ekseriyetince benimsenen görüşün aksine Hz. Peygamber döneminde ayın yarıldığını (*inşikâku'l-kamer*) kabul etmemiştir. Ona göre kıyametin yaklaştığını bildiren Kamer 54/1. ayetteki *inşikâku'l-kamer* tabiri Bâkılânî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Fahreddîn er-Râzî gibi alimlerin iddia ettikleri gibi Hz. Peygamber'in nübüvvetine delil teşkil eden bir hissî-kevnî mucize değil, kıyametin kopuş vaktine matuf bir işarettir. Bu itibarla, söz konusu tabirdeki geçmiş zaman kipine gelecek zaman manâsı verilmelidir. Nitekim Kur'an'da da bunun birçok örneği vardır. Hz. Peygamber döneminde ayın gerçekten yarıldığını bildiren rivayetler ise İsrâiliyyât türündedir.⁶²

Reşid Rıza, Bedir -veya Uhud- savaşında Allah'ın bin meleklerle Müslümanlara yardım ettiğini bildiren Enfâl 8/9-10. ayetlerin tefsirinde de geleneksel yorumun dışına çıkarak anılan ayetlerde meleklerin ete kemiğe bürünüp (temessül) fiilen savaşa iştirak ettiklerinden değil, Allah tarafından müslüman savaşçıların kalp ve gönüllerine manevî destek verildiğinden söz edildiği fikrini savunmuştur.⁶³

---

⁶⁰ Bu hadis için bkz. Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân"1, "İ'tisâm"1; İbn Hanbel, III. 341, 451.

⁶¹ Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, s. 59-60.

⁶² Reşid Rıza, *Fetâvâ*, nşr. Selâhaddin el-Müneccid-Yûsuf K. Hûri, Beyrut trz., V. 2150-2154. Bu görüş ve eleştirisi için ayrıca bkz. Sâmerî, *Reşid Rızâ*, s. 313-332.

⁶³ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX. 507-513.

Mucize konusundaki bu görüşler Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) tarafından “mu‘cizât-ı kevnîyeye kâil olmadığını işrâb eden bazı tevcihler” şeklinde değerlendirilmiş,⁶⁴ son dönem Osmanlı şeyhülislamlarından Mustafa Sabri (1869-1954) ise akli mucizeleri kabul etmelerine rağmen Hz. Peygamber’in izhar ettiği hissî mucizelerin gerçekliğine inanmayan Muhammed Heykel, Merâğî ve Reşid Rıza gibi alimleri, pozitvizmin etkisinde kalmakla suçlamanın yanında bu anlayışın hem hadislerin güvenilirliği konusunda şüphe uyandırdığını hem de Hz. Peygamber’e hiçbir hissî mucize verilmediği yönündeki oryantalistik iddiaya haklılık payesi verdiğini belirtmiştir.⁶⁵

Reşid Rıza’nın tartışma konusu olan bir diğer önemli görüşü de faizle ilgilidir. Bilindiği gibi faiz Kur’an’da “fazlalık, artma, çoğalma” anlamına gelen *ribâ* kelimesiyle ifade edilmiş; ancak mahiyetine ilişkin bir izah getirilmemiştir. Nitekim Hz. Ömer gibi bazı sahâbiler faiz yasağının kapsamlı bir şekilde anlatıldığı Bakara 2/275-279. ayetlerin en son vahyedilen ayetler olması hasebiyle bu konuda Hz. Peygamber’den yeterli bilgi edinme imkanına kavuşamadıklarını söylemiştir.⁶⁶ Fıkıh literatüründe, borç verilen bir parayı veya malı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla geri almak şeklinde terimleşen *ribâ* (faiz), vade faizi-fazlalık faizi (*ribe'n-nesîe-ribe'l-fadl*) ve/veya borç faizi-alışveriş faizi (*ribe'd-deyn-ribe'l-bey'*) gibi başlıklar altında incelenmiştir.

Reşid Rıza, misli bir malın aralarında kalite-vasf farkı olsa bile kendi cinsinden bir mal ile mübadele edilmesi halinde bedellerden birinde bulunan kemmî fazlalığın (*ribe'l-fadl*) haram olmadığı fikrini savunmuştur. Buna göre işlenmiş bir altın, fazla miktarı işçiliğe sayılmak üzere kendisinden daha ağır bir altınla mübadele edilebilir. Peşin alışverişte ortaya çıkan fazlalık faizinin caiz olduğu konusunda Mısırlı alim Abdülazîz Çâvîş’in izinden giden Reşid Rıza’ya göre haram olan faiz, katlı bileşik faizdir (*ed'âf-ı mudâafe*). “Faiz ancak veresiyede cereyan

⁶⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II. 782.

⁶⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-'Akl ve'l-İlm*, Beyrut 1981, IV. 122-123; 168-170.

⁶⁶ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I. 327.

eder” şeklindeki Üsâme hadisine dayanarak bu faiz türüne izin veren İbn Abbas ile İbn Kayyim’in *Î’lâmu’l-Muvakkı’in* adlı eserinde “gizli faiz” (*er-riba’l-hafiy*) olarak nitelendirdiği fazlalık faizinin ihtiyaç hâlinde câiz olabileceğine ilişkin görüşünü esas alan Reşid Rıza, vadeli ve fazlalıklı mübadeleye cevaz vermiş, haram olan faizin ancak ikinci bir vadeye karşılık ilave bir fazlalığın talep edilmesi hâlinde gerçekleşeceğini savunmuştur. Buna göre Kur’an’da yasaklanan faiz, vade faizidir (*er-ribe’n-nesîe*). Bunun zararı açık olduğu için *er-riba’l-celî* olarak da isimlendirilebilir. Fazlalık faizi ise doğrudan değil, vade faizine yol açtığı için dolaylı olarak haram olup (*haram liğayrih*) zaruret veya ihtiyaç halinde mübahdır.⁶⁷ Yine o, Mısır’da 20. yüzyılın başında kurulan Posta Yatırım Sandığı’nın (*Sundûku’t-Tevfir*) halktan topladığı mevduata banka gibi sabit bir faiz vermesini, bir tür mudârabe kârı olarak görmüş ve bu görüş günümüzdeki banka faizlerinin de bu tür bir kâr olabileceği iddiasında mesnet olarak kullanılmıştır.⁶⁸

İlk akiddeki fazlalığın faiz olmadığı noktasında Fazlur Rahmân da Reşid Rızâ’ya tâbi olmuştur. Ancak faizle ilgili bu yaklaşım, “Reşid Rıza’nın görüşü kabul edildiği takdirde İslâm’daki haram olan faizden geriye bir şey kalmamaktadır. Zira faizle borç verenin, vade sonunda borçlu ile her defasında yeni bir akid yapısı bu akidlerdeki fazlalığı ilk fazlalık olarak değerlendirmesini önlemek mümkün değildir... Basit faizle mürekkep faiz arasında mahiyet itibariyle önemli bir fark yoktur. Zira gayri meşruluk ve çirkinlik işin aslında yani faizdedir.” gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁶⁹

---

⁶⁷ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, III. 96-98.

⁶⁸ Karaman, *Gerçek İslâm’da Birlik*, s. 161; İsmail Özsoy, “Faiz,” *DİA*, İstanbul 1995, XII. 122.

⁶⁹ Özsoy, “Faiz,” *DİA*, XII.122. Başka bir eleştiri için bkz. Sâmerî, *Reşid Rızâ*, s. 410-413.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Reşid Rıza, 19. yüzyılın ikinci yarısında Cemâleddîn el-Afgânî ve Muhammed Abduh tarafından temsil edilen İslâmî ıslahat ve tecdit hareketinin önemli simalarından biridir. Ancak o, üstatlarından farklı olarak selefi düşüncüyü bu hareket içinde ön plana çıkarmış ve bu yüzden neo-selefiyeci olarak anılmıştır. Bununla birlikte, Kur'an'ın her şeyden önce bir hidayet mesajı olduğu, geleneksel tefsir anlayışının Kur'an mesajını insanlara iletmede hemen hiçbir katkı sağlamadığı, tefsirin akademik bir faaliyet değil, ilim ve ehliyet sahibi her Müslüman birey için ifası zorunlu bir dinî vazife olduğu gibi görüşlerinde hocası Abduh'un izini takip etmiştir.

Geçmiş dönemlerde yazılan tefsirleri birçok yönden tenkit eden Reşid Rıza, özellikle rivayet yoğunluklu tefsirlerdeki İsrâiliyyât konusunda son derece tavizsiz bir tavır takınmıştır. Bunun yanında Fahreddin er-Râzî gibi bazı müfessirleri, Kur'an'la ilgisi bulunmayan birçok bilgiyi tefsir adı altında nakletmekle suçlamıştır. Buna mukabil geleneksel kabullere aykırı nitelikteki bazı görüşlerinden dolayı kendisi de eleştirilmiştir. Sözceliği, Hz. İsa'nın nüzulü, Deccal ve inşikâk-ı kamer gibi tartışmalı konularla ilgili birçok rivayeti asılsız addetmesi, mucizenin imkanı konusunda red ile kabul arasında gidip gelen bir düşünceye sahip olması, bilhassa Hz. Peygamber'in hiçbir hissî mucizesinin bulunmadığı fikrinde ısrar etmesi ve nihayet fazlalık faizinin (*ribe'l-fadl*) haram olmadığı fikrini benimsemesi ciddi tenkitlere konu olmuştur.